

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Гендерна психологія»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 3 *Гендерні стереотипи*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Старший викладач кафедри соціології та психології Мохорєва О.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук Павлик О. М

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції.

Частина I

1. Поняття соціального стереотипу.
2. Соціальні уявлення та типові програми поведінки.
3. Емоційна забарвленість стереотипів. Функції соціальних стереотипів та стереотипізація.
4. Поняття гендерного стереотипу.

Частина II

5. Соціально-структурні та культурно-символічні чинники гендерної стереотипізації.
6. Наукові підходи до визначення гендерних ролей та вивчення гендерних стереотипів.
7. Гендерні стереотипи як когнітивні гендерні схеми.
8. Соціально-конструктивістські уявлення про гендерні ролі та стереотипи

Рекомендована література

Основна

1. Гендер для медій: Підручник з гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової – Київ: Критика 2013. – 180 с.

2. Гендер іде / за заг. ред. О. Андрусик, О. Марущенка, О. Масалітіної. – Харків : Планета – Принт, 2018. – 136 с.

3. Гендер, сексуальність і влада : Матеріали Міжнародної конференції (Харків, 2-4 травня 2014 р.) – Київ : Центр культурно-антропологічних студій, Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні, 2014. – 40 с.

4. Гендерна рівність на ринку праці: як досягти рівня країн ЄС (2019) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://surl.li/ifuvi>

5. Левченко К. Б. Гендерне тяжіння. – Харків, «ФОЛІО», 2019. – 189 с.

6. Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження. – Київ, Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. – 78 с.

7. Ткалич М. Гендерна психологія : навч. Посібник. – Київ : Академвидав, 2016. – 254 с.

8. Шевченко Л. О., Кобікова Ю.В. та ін. Гендер у психологічних та соціологічних дослідженнях: Навчальний посібник. – К. : 2015. – 148 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

9. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>

10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

1. Поняття соціального стереотипу.

У сучасній психології активно розробляється проблема соціального мислення та соціального пізнання. Соціальність мислення виявляється через потребу особистості усвідомити себе і свою позицію у соціальній дійсності, свої соціальні ідентифікації, особистісне самоздійснення. Проблема стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації та розвитку самосвідомості широко аналізувалася у дослідженнях: О. Бодальова, Е. Еріксона, Дж. Міда, Б. Паригіна, Г. Тарда, Г. Теджфела. У контексті соціальної перцепції її розглядали: Г. Андреєва, А. Коваленко, С. Кондратьєва, М. Корнєв, Г. Келлі, Т. Ньюком, Г. Олпорт, М. Осгуд, Д. Тібо, Г. Хоманс, Ф. Хайдер.

Стереотипи, як і будь-яке соціальне явище, існують за певними законами, одним із них є *закон збереження стереотипів*, який проявляється у тому, що стереотипи можуть відтворюватись через такі елементи духовного життя, як: традиції, звичаї, система виховання, освіти, навіть тоді, коли матеріальні умови життєдіяльності людини, що їх породили, вже суттєво змінилися.

Якщо колишній стереотип продовжує активно відтворюватись, то він починає гальмувати самі зміни, які відбуваються у системі практичних відносин людини з природою та створеним нею світом матеріальної та духовної культури.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінці людиною оточуючого світу, оскільки дозволяє значно скоротити час реагування на зміни у реальності, прискорити процес пізнання.

Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний стереотип може виявитись хибним та виконати консервативну, а іноді реакційну функцію, сформувавши помилкове знання людини, та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії.

Наприклад, коли ми стикаємося з невідомим нам явищем, наш мозок стрімко починає шукати його пояснення. Це відбувається неусвідомлено і дуже швидко. Мозок починає вишукувати у нашому власному досвіді, або, точніше, у нашій пам'яті про цей досвід, якісь його фрагменти, які більш-менш придатні для пояснення нової і незнайомої ситуації. Наприклад, якщо ми бачимо людину, яка у брудній одежі лежить під кущем, у першу чергу ми думаємо, що це п'яниця або бомж. Хоча насправді, існує безліч інших варіантів, втім вони не траплялися в нашому досвіді, тож тут ми використовуємо пануючий у суспільстві і трансльований засобами масової інформації стереотип. Небагато хто нас здатен підійти і поцікавитися, чи жива ця людина, чи можливо їй погане і необхідно викликати швидку. Спрацьовує стереотип: хто може валятися брудний під кущем, звісно – п'яниця.

Як зазначає відома зарубіжна дослідниця К. Альбуханова, особистість мислить про соціальну дійсність у цілому та водночас встановлює певні взаємини з іншими людьми, проходить етапи свого життєвого шляху. Це надає можливість говорити про подвійну детермінацію соціального мислення кожної

особистості. Перша йде від суспільства та діє у багатоманітності різних форм – це суспільні поняття, установки, соціальні норми, цінності, ідеали, це стереотипи, що дитина засвоює з раннього дитинства, які визначають її поведінку і спосіб мислення.

На індивідуальну свідомість особистості впливають ті схеми, стереотипи, соціальні закони суспільної свідомості, які поступово засвоює особистість у своєму власному досвіді соціалізації.

2. Соціальні уявлення та типові програми поведінки

У процесі самореалізації, самоактуалізації особистість стикається з суперечностями, що визначаються розбіжністю індивідуального і суспільного. Найважливішими є саме уявлення, узагальнення, інтерпретації і висновки, до яких приходить особистість. Спеціальна теорія соціальних уявлень розроблена французьким соціальним психологом С. Московічі, який розглядає соціальні уявлення як канал між індивідом і соціальною реальністю, що впливає на нього поза його актуальною свідомістю. Основні функції соціальних уявлень: збереження стабільності свідомості, детермінація поведінки, інтерпретація фактів та їхнє уключення в існуючу картину світу. С. Московічі вважає соціальні уявлення універсальним механізмом соціального пізнання, водночас К.О. Абульханова наголошує, що соціальні уявлення є тільки одним із механізмів соціального мислення особистості поряд з проблематизацією, інтерпретацією, категоризацією.

Поведінка людини є варіативною і різноманітною, але ж вірним є й інше положення – поведінка людини є типізованою, уніфікованою, підпорядковується загальноприйнятим схемам і стандартам. Суспільство виробляє систему соціальних програм поведінки, які приписуються його членам.

Набір типових програм поведінки є специфічним для кожної соціальної групи, проте всі вони спрямовані на те, щоб стримувати збільшення варіативності поведінки, оскільки це може призвести до розпаду суспільства. Однак, соціально схвалювані програми поведінки ніколи не пояснюють і не визначають усі сфери поведінки людини. Деякі її фрагменти залишаються нерегламентованими, оскільки не вважаються соціально значущими. Для кожної культури характерними є свої уявлення про значущість різних аспектів поведінки, і тому – своя межа між обов'язковою (типізованою) і вільною (індивідуальною) поведінкою.

Можна говорити про загальну закономірність: чим більш значущими є сфери поведінки, тим жорсткіше вони регламентовані, тим сильніший контроль за дотриманням стандартів і зразків. У цьому аспекті поняття «стереотип поведінки» дуже тісно збігається з поняттям «соціальної норми» і, відповідно, з процесом соціального нормування поведінки членів спільноти. Проте між цими поняттями є відмінності. Стереотипізація поширюється на поведінку людини у будь-якій сфері її діяльності, водночас соціальна норма регулює тільки суспільну поведінку людей.

Норми можна розглядати як правила поведінки, що склалися історично, крім того, у понятті «норма» завжди є оцінний зміст, тобто певний учинок може бути охарактеризований як «правильний» чи «неправильний». Соціальні стереотипи чинять значний вплив, коли вони сильні, коли судять про невідомих індивідуумів і коли формують політику стосовно цілих груп. Установки, стереотипи, різноманітні норми визначають значну частину поведінки, надають форму нашому ставленню до певного явища, події. Нещодавні дослідження показують, що стереотипи, які полягають в основі забобонів, є побічним продуктом нашого мислення – засобом спрощення навколишнього світу. Розподіл людей на категорії збільшує одноманітність усередині групи і відмінності між групами. Поряд з іншими психологічними механізмами, стереотипізація дозволяє людині швидко і досить надійно класифікувати і спрощувати своє соціальне оточення.

Грубість і схематизм спрощення – неминучі витрати необхідних процесів селекції величезної кількості інформації. Головна позитивна функція стереотипів – це можливість зберігати у пам'яті узагальнені характеристики й актуалізувати їх у відповідних обставинах.

3. Емоційна забарвленість стереотипів. Функції соціальних стереотипів та стереотипізація

Можна охарактеризувати *соціальні стереотипи* як упорядковані, детерміновані культурою «картинки світу» у голові людини, що економлять її зусилля при сприйманні складних соціальних об'єктів, а також захищають цінності, позиції і права людини, тобто стереотипи орієнтують людину у морі соціальної інформації і допомагають зберегти високу самооцінку. Таким чином, стереотипи як спрощена модель реагування, мислення, поведінки, оцінного ставлення до тих чи інших об'єктів можуть проявлятися на різних рівнях функціонування соціальної системи.

Отже, відмінною рисою стереотипу є його емоційна забарвленість, причому така «забарвленість» поляризує об'єкт, що сприймається, оскільки:

1) Стереотипи у числі інших когнітивних утворень формують і підтримують позитивний «Я-образ». Ще У. Ліппман указував, що «стереотип – це не просто схематизація, це гарантія нашої самоповаги; проекція на світ нашого власного почуття, нашої власної позиції і наших власних прав» [6];

2) Інтенсивність емоційного фону пояснюється не тільки мотивом підтримки позитивного «Я-образу», а і збереженням ціннісних орієнтацій, які є інтеріоризованими цінностями певної соціальної групи. Поза ціннісною визначеністю людина існувати не може.

Ціннісна природа стереотипу передбачає ще одну характеристику – стійкість, тривалість існування.

Основний акцент робиться на розгляді стереотипів на рівні соціальних груп. Крім когнітивної та захисної функцій стереотипів, що реалізуються на індивідуальному рівні, виділені ще і *функції групового рівня*:

- ідеологічна (формування і збереження групової ідеології, що пояснює та виправдовує поведінку групи);
- ідентифікуюча (створення і збереження позитивного групового «Мі-образу»).

Стереотипи можуть призводити до появи забобонів як невиправдано негативних установок стосовно певної групи і окремих її членів. Забобони припускають засудження, упередження проти людини винятково на підставі її ідентифікації з деякою групою. *Забобони* – це установка, тобто певне поєднання почуттів, переконань і схильності діяти певним чином. Людині, що знаходиться під впливом забобонів, не подобаються ті, хто не схожий на неї – «інші». Забобони як негативні почуття й оцінки тих чи інших людей, тих чи інших груп спираються на негативні, неточні, викривлені стереотипи-переконання. Забобони, у свою чергу, провокують дискримінацію – невиправдано негативну поведінку стосовно групи чи її членів. Невипадково, що дослідження впливу стереотипів на свідомість особистості стали прерогативою психології і у спектрі наукових досліджень займають чільне місце.

Поняття «стереотип» визначає сталі компоненти свідомості індивіда, котрі проявляються у формі уявлень чи оцінних суджень про об'єкт чи групу об'єктів, клас чи явище.

Стереотипізація – динамічна здатність свідомості трансформувати об'єктивні поняття у ранг особистого досвіду. Стереотипізація є об'єктивним явищем формування свідомості індивіда, структурування і відображення елементів навколишнього світу. Однією з її найважливіших функцій є процес ідентифікації предметів чи явищ, людини чи групи, формування в особистості можливих установок та елементів реагування на соціальні явища. Позитивні властивості стереотипізації полягають у тому, що у ситуаціях і явищах, які мають тенденцію повторюватися, модель стереотипної поведінки легко спрацьовує у нових умовах. Автоматизація певних навичок дає можливість більш ефективно концентруватися на ситуативних вимогах, що значно підвищує продуктивність рішень. Недоліки стереотипізації полягають у тому, що вона створює у свідомості індивіда стійкі структури. Їх складно зруйнувати тому, що вони досить відпрацьовані і часто не усвідомлюються людиною. У характері уявлень вони консервативні і не завжди адекватні.

Одна з перших спроб описання особистості, схильної більшою мірою до стереотипного сприйняття світу, належить Т. Адорно, який вивчав те, що визначив як «авторитарну особистість». Причиною, що створює авторитарну особистість є, перш за все, дитяче виховання та взаємовідносини з батьками, а саме: відмічено, що авторитарні люди часто виховувались у родинах, у яких батьки дотримувались правил суворої дисципліни та застосовували жорсткі дисциплінарні впливи, щоб утримати дітей від неправильної поведінки (і для покарання, коли вони не підкорялися вимогам батьків). Авторитарні люди більш схильні до підкорення владі, до суворого слідування традиціям і підтримання цінностей середнього класу, до дуже ригідного мислення (тобто мислення «або-або», «все або нічого та ін.). Адорно вважав, що авторитарні люди ненавидять

імпульси, що відхиляються від норми (наприклад, страх, агресію) і частіше екстерналізують їх шляхом проєціювання на інших людей. Тобто прихильники цього психодинамічного підходу до розуміння природи «стереотипної» особистості стверджують, що неприпустимі імпульси переносяться на об'єкти, що сприймаються стереотипно. Таким чином, авторитарна людина вважає, що вона не має негативних якостей, навпаки, ці небажані властивості приписуються різним групам людей. Залежність авторитарних людей від батьків і страх, що вони при цьому відчують, у поєднанні з ненавистю та підозрою, скоріш за все, є рушійною силою переспрямовування цих неприпустимих, пов'язаних з батьками імпульсів, і власних негативних імпульсів на ворожість відносно «інакших».

У класичній праці, присвяченій вивченню та аналізу соціальних стереотипів, Г. Олпорт, спираючись на теорію авторитарної особистості, відзначав, що така особистість та її риси чинять значний вплив на розвиток стереотипних установок. Г. Олпорт описував таку особистість у психодинамічних термінах. Г. Олпорт вважав, що «стереотипна» особистість є результатом «викривлення» «Его», а саме: така людина у всьому бачить загрозу та відчуває невпевненість та страх. Людина намагається подолати ці небезпечні стани та розвиває стереотипний погляд на інших людей, проєцюючи на них страхи та невпевненість. Г. Олпорт вважає, що крім проєціювання, «стереотипні» особистості схильні витискувати страхи та відчуття небезпеки таким чином, щоб мати можливість уникати зустрічі з власними тривогами. Це призводить до розвитку багатьох властивостей, притаманних авторитарним людям: амбівалентності стосовно батьків, моралізму, потреби у визначеності та дихотомічному мисленні (тобто категоричне мислення у термінах «чорне або біле»).

В цілому ж, стереотипи є надзвичайно важливим чинником формування свідомості, який можливо розглядати, враховуючи соціальні та власне психологічні аспекти їхніх проявів та розвитку. З соціальної точки зору, стереотип – схематизована, спрощена характеристика соціальних об'єктів чи явищ, надзвичайно стійкий образ чи уявлення про певний об'єкт, клас об'єктів чи соціальну групу. З психологічної точки зору, стереотип – структурна частина свідомості індивіда, яка відображається у формі оцінних суджень та уявлень про соціальні об'єкти чи явища та реалізується шляхом поведінкових актів суб'єкта. Існують загальні механізми та закономірності прояву соціальних стереотипів у мисленні, оцінюванні, поведінці. Для цілей нашого подальшого дослідження цікавими є ті особистісні риси, які сприяють, умовно кажучи, більшій стереотипності людини та спроби пояснення цих відмінностей з різних теоретичних позицій.

4. Поняття гендерного стереотипу

Культура кожного суспільства, як і уява соціалізованого в ній індивіда, містить узагальнені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки та чим вони

повинні займатися. Такі узагальнені усталені уявлення стосовно спільнот чоловіків і жінок загалом називають *гендерними стереотипами*. Зазвичай вони можуть бути далекими від реальності, неточними відносно нової інформації та вельми віддаленими від реальних рис і поведінки конкретного індивіда.

Ці уявлення містять також приписи й заборони стосовно того, що чоловікам та жінкам належить відчувати, проявляти та робити.

Дослідники відзначають як два безперечних факти: по-перше, існування сильних гендерних стереотипів, а по-друге, та їх прийняття членами тієї групи, щодо якої вони діють. Сила цих стереотипів виявляється значно більшою, навіть ніж расових.

Гендерні стереотипи, як узагальнені уявлення про чоловіків і жінок, виявляються, насамперед, як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між собою.

Переважна прийнятність якої-небудь соціальної ролі для людини певної статі обґрунтовується мірою наявності в неї певних рис і характеристик. Зокрема, індивіди зазвичай вважають соціально-професійну роль льотчика прийнятнішою для чоловіків, оскільки ті витривалі, неемоційні, здатні зосередитися, краще обізнані з тонкощами техніки, а роль соціальної працівниці – для жінок, яким більшою мірою притаманні такі риси, як чуйність, співчуття, вміння налагоджувати стосунки з оточенням.

Отже, уявлення про психологічні та поведінкові відмінності статей є основою формування й відтворення гендерно-рольових стереотипів. Тож нерідко доводиться чути, що жінки занадто емоційні й не здатні мислити раціонально, щоб бути лідерами та керівниками, а чоловіки – позбавлені чуттєвості й терпіння, щоб доглядати маленьких дітей.

Характерною ознакою таких стереотипних уявлень є неврахування наявних у конкретної особи психологічних і поведінкових рис. Судження будується на тому, що ця людина є чоловіком/жінкою, яким притаманні такі-то риси, які є прийнятними/неприйнятними для тієї чи тієї діяльності. З іншого боку, дослідники стверджують, що самі гендерно-рисові стереотипи виникають на ґрунті різних статусів і ролей, що їх чоловіки й жінки набувають і відіграють у суспільстві.

Розподіл статей за різними соціальними ролями має тривалу історію й еволюцію та дістає ціннісно-нормативне обґрунтування, зокрема, й у вигляді гендерних стереотипів. Усталені стереотипи набувають якості норм для чоловіків і жінок, стають моделями для гендерно-рольової соціалізації дітей. Навряд чи доцільно говорити про єдину гендерну (статеву) чоловічу чи жіночу роль як таку. Більшість соціальних ролей у суспільстві містить гендерний складник у вигляді стереотипних уявлень та очікувань щодо статі виконавця певної ролі, яку, по суті, за набором вербальних і невербальних операцій може виконувати людина будь-якої статі.

Немає й не може бути однієї раз і назавжди визначеної ролі, характерної для окремої статі, тобто “маскулінної” чи “фемінної”. Існують лише очікування, які склалися історично і мають почасти біологічне, але значною мірою соціально-культурне, підґрунтя щодо відповідності між соціальною роллю та статтю людини. Тому, коли ми говоримо про гендерні стереотипи, то маємо на увазі не одну, а численні соціальні ролі, поведінку в межах сім’ї та в громадському житті, властиві переважно або тільки людині чоловічої чи жіночої біологічної статі.

Навіть якщо соціальна роль вважається однаково прийнятною для людини будь-якої статі, у ній завжди міститься гендерна варіація щодо припустимих відмінностей виконання цієї ролі чоловіком чи жінкою.

Такий підхід дає змогу порушити питання про причини й наслідки наявного розподілу соціальних ролей між чоловіками та жінками, про гендерні ролі, сформовані не лише за принципом взаємодоповнюваності, а й унаслідок владних відносин і домінування в суспільстві. Як зауважив відомий фахівець у галузі гендерних досліджень Роберт Коннел, стосовно статевих ролей засадна біологічна дихотомія переконала багатьох теоретиків у тому, що владних стосунків тут немає взагалі. “Чоловіча” та “жіноча” ролі мовчазно визначені рівними, хоча й різними за змістом, але взаємозалежними та взаємодоповнюваними. Проте ми не говоримо про “расові” чи “класові ролі”, оскільки прояв влади в цих сферах соціального життя є набагато очевиднішим. У разі статевої/гендерної ролі владні відносини легко вдається маскувати за біологічними відмінностями.

5. Соціально-структурні та культурно-символічні чинники гендерної стереотипізації

Гендерний розподіл праці, тобто соціальних ролей, слід розуміти не просто як диференціацію тих чи тих соціальних функцій між чоловіками й жінками, а їх ієрархічне впорядкування, тобто стратифікацію різних видів діяльності та категорій людей, які їх виконують.

Види діяльності, що суспільство приписує чи очікує від представників різної статі, суттєво різняться за престижністю, рівнем оплати, обсягом виконання керівних і владних повноважень.

Так виходить, що чоловіки, як соціальна категорія, за вказаними й іншими стратифікаційними ознаками посідають вищі позиції в системі соціальної ієрархії суспільства.

Дослідники стверджують що визнання жінок другорядною, більш соціально низькою категорією людей виникає разом із приватною власністю, патрілінійною системою наслідування майна. Таке визнання і відповідне ставлення стає невіддільною ознакою патріархального соціального устрою.

Вважається також, що, окрім *соціально-структурних чинників*, *важливу роль відіграють і культурно-символічні*. Йдеться про притаманне всім суспільствам значно вище поцінювання того, що контролює, а тим паче

створює людина, на противагу створеному природою і невіддільному втручанням людини.

З цього приводу розповсюджені такі міркування: перше, умовно кажучи, культурне начало, вважається більшою мірою притаманним чоловікам, а друге – природне – жінкам, які сприймаються значно ближчими до природи, аніж до культури, тому й цінуються нижче.

Здебільшого гендерні стереотипи є суттєвим перебільшенням відмінностей між чоловіками та жінками, в чому неодноразово переконувалися дослідники, опитуючи респондентів щодо оцінки притаманних особисто їм різноманітних психологічних характеристик та поширеності цих якостей серед жінок і чоловіків загалом. Виявилось, що оцінки одних і тих же характеристик, притаманних опитаним чоловікам і жінкам, різняться несуттєво, але приписувані спільнотам чоловіків і жінок загалом – істотно.

Більшість пересічних людей вважають, що гендерні відмінності в поведінці, соціальних ролях та особистісних характеристиках спричинені біологічними відмінностями статей. Для пересічної людини гендерні відмінності є наслідком того, що закладено природою, а не створено культурою й вихованням. Подібні переконання притаманні й дослідникам – прихильникам біологічного детермінізму, які вважають, що поведінкові відмінності чоловіків і жінок виникли природно, тобто такі відмінності сприяли виживанню і внаслідок природного відбору дедалі частіше траплялися й відтворювалися серед представників певної популяції. Вочевидь у ранні періоди людської історії розподіл деяких видів праці за статтю був необхідним і дійсно біологічно зумовленим задля виживання спільноти. Наприклад, через обтяженість дітьми жінки були менш мобільними й придатними для участі в полюванні, а також фізично слабшими для розчищення нових ділянок землі.

Проте антропологи засвідчують, що в тих примітивних суспільствах, де полювання було можливим поблизу житла, жінки ставали мисливицями нарівні з чоловіками. Тим паче біологічними відмінностями важко пояснити гендерний розподіл соціальних ролей у теперішньому суспільстві, де вже давно ніхто не полює на мамонтів, а землю розорюють за допомогою сучасної техніки.

6. Наукові підходи до визначення гендерних ролей та вивчення гендерних стереотипів

У західній соціальній думці середини ХХ ст. в роботах видатного американського соціолога, представника *• структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса* та його колег обґрунтовується диференціація статевих ролей (на той час поняття гендеру ще не вживали в науці), зважаючи на потреби самого суспільства в успішному функціонуванні й стабільному відтворенні. Цей підхід кілька десятиліть поспіль панував у західній суспільній думці й дістав назву статево-рольового.

Ми вже неодноразово зверталися до розгляду цього підходу, і все ж таки, пропоную пригадати, як відбувається розподіл функцій між чоловіками та

жінками відповідно до цього підходу? Він визначається, передусім, біологією. Здатність жінки до дітонародження та догляду за дітьми автоматично визначає її експресивну роль. Чоловік, який не може виконувати цих біологічних функцій, змушений брати на себе інструментальну роль. Такий розподіл ролей є універсальним, функціональним, якнайбільше задовольняє потреби суспільства, сприяє його стабільності, оскільки оснований на природній взаємодоповнюваності статей. Порушення такого розподілу ролей, зміна їх може призвести до появи багатьох соціально непристосованих індивідів. Звідси – настанови щодо соціалізації нових поколінь.

Функціональний підхід переважав до середини 60-х рр., обґрунтовуючи неминучість саме такого розподілу гендерних ролей у суспільстві, оскільки вони визначаються природою, а це змінити неможливо. Як би не залучали жінок до праці поза межами сім'ї, ролі не змінюються. Культура тільки наслідує або виконує вимоги природи.

Певною мірою підтверджували функціональну теорію взаємодоповнюваності гендерних ролей численні соціологічні й антропологічні дослідження. Проаналізувавши з боку інструментальної та експресивної функцій етнографічні описи 56 суспільств, один з дослідників дійшов висновку, що жіноча роль є експресивною в 48 з них, інструментальною – у 3 і змішаною – у 5. Чоловіча роль виявилася інструментальною в 35, експресивною – в 1 і змішаною – в 19.

• *Культурологічний підхід.* Проте, якби соціальні ролі між чоловіками й жінками дійсно визначалися лише природними, біологічними ознаками, котрих загалом ніяк не змінити, то жодні міжкультурні відмінності взагалі були б неможливими. Саме антропологічні дослідження першої половини ХХ ст. поставили під сумнів біологічну детермінованість розподілу гендерних ролей.

Порівняння очікуваних від чоловіків і жінок ролей у різних суспільствах відкрило велике розмаїття моделей диференціації гендерних ролей навіть у межах одного типу суспільства. Доречно згадати хоча б визначну дослідницю-антрополога Маргарет Мід, яка в першій половині ХХ ст. суттєво похитнула засади біологічного детермінізму, опублікувавши за результатами своїх досліджень на островах Нової Гвінеї монографію “Стать і темперамент” (1935). Вона продемонструвала на прикладі кількох досліджених племен, що перебували на однаковому рівні суспільного розвитку, існування відмінних форм гендерного розподілу соціальних ролей, навіть цілком протилежних до так званої традиційної моделі.

На думку дослідників, разюча кроскультурна подібність гендерних стереотипів свідчить не про біологічну детермінованість відмінностей між чоловіками й жінками, а радше є наслідком подібності соціального розподілу праці між статями, який виник у давні часи, урізноманітнювався в ході історичного розвитку, але більшою чи меншою мірою завжди зберігав за жінками відповідальність за виконання внутрішньосімейних видів праці, а за чоловіками – позасімейні види діяльності. Оскільки й нині подібний розподіл

праці, хоча й суттєво модифікований у деяких розвинутих країнах, продовжує зберігатися, то й дотепер відтворюються гендерно-рольові стереотипи.

Разючу стійкість гендерних стереотипів соціальні психологи пояснюють не лише тісним зв'язком між соціальними ролями чоловіків і жінок та відповідно приписуваними їм рисами, а й особливостями процесу опрацювання інформації, притаманному людській свідомості.

7. Гендерні стереотипи як когнітивні гендерні схеми

Гендерні стереотипи діють як когнітивні гендерні схеми, які управляють процесами опрацювання надаваної інформації таким чином, що людина сприймає, запам'ятовує й інтерпретує її відповідно до сформованих у неї уявлень про маскулінне та фемінне. Когнітивна категоризація гендеру, як і будь-яка інша, є невіддільним складником процесу когнітивного розвитку людини, особливо в дитячому віці. Гендер стає важливим критерієм категоризації ще й тому, що в суспільстві постійно наголошується на значущості статевих відмінностей.

Засоби масової інформації, дитяча, художня й навчальна література подають образи чоловіків і жінок переважно як зовсім різних за рисами характеру та соціальними ролями осіб.

На подібних відмінностях наголошують батьки, вчителі й однолітки. Тому когнітивні гендерні схеми постійно активізуються в процесі пізнання, а дослідники говорять про перебільшене сприйняття гендерних відмінностей, аніж вони є насправді, оскільки насамперед помічається й легше кодується в пам'яті та інформація, що відповідає, а не суперечить, гендерним схемам.

Навіть якщо людина помічатиме й запам'ятовуватиме суперечливу інформацію, то усталені гендерні стереотипи можуть бути незмінними досить довго, оскільки є стійкими відносно доказів-спростовань.

Суттєвій модифікації змісту стереотипних уявлень про притаманні чоловікам і жінкам риси та поведінкові особливості сприяють численні дослідження гендерних відмінностей та подібностей, які в соціології й соціальній психології тривають вже не одне десятиліття.

Попри усталеність та постійну відтворюваність уявлень про чоловіків і жінок як про істоти, яким притаманні відмінні, часом протилежні, риси й характеристики, результати досліджень таку думку не підтверджують.

Наприклад, давайте пригадаємо здійснений зарубіжною дослідницею Джанет Хайд метааналіз всіх попередніх досліджень, який привів її до висновку про несуттєвість відмінностей між представниками різних статей.

Якщо пам'ятаєте, що дослідниця довела, що навіть математичні здібності, які завжди вважалися залежними від статі (а саме, вважалося, представники чоловічої статі більш схильні до безпроблемного та швидкого виконання різних математичних процедур), насправді залежать не стільки від статі, скільки від інших – зовнішніх – факторів. З'ясувалося також, що на гендерні відмінності стосовно математичних здібностей суттєво впливають соціальні чинники, по'язані з особливостями соціалізації дівчат і хлопців. Рівень емоційності й

емпатії також виявився практично однаковим у чоловіків та жінок, хоча виражають вони свої емоції з неоднаковою інтенсивністю, що пояснюється відмінностями соціальних норм щодо очікуваної поведінки. І, якщо пам'ятаєте, навіть агресивність, яку вважали найдостовірнішою гендерно відмінною рисою, лише в 2-5% випадків може пояснюватися статтю особи, а переконливих доказів про зв'язок між рівнем тестостерону й рівнем агресії в людини поки що немає.

Отже, наявність численних гендерних відмінностей та їхня біологічна зумовленість загалом науковими експериментами не підтверджено.

8. Соціально-конструктивістські уявлення про гендерні ролі та стереотипи.

Одним з ключових понять, що вивчає та досліджує теорія соціального конструктивізму є поняття «ідентичності». Ідентичність визначається як певний феномен, що виникає внаслідок діалектичного взаємозв'язку індивіда та суспільства.

Через видозміни способів життя сучасного покоління, в порівнянні з попередніми, можна стверджувати про високу адаптивність з боку індивід(ів)ок щодо трансформацій в економічній, політичній та соціально-культурних сферах їхнього життя. Внаслідок цього, теорія соціального конструктивізму передбачає тлумачення ідентичності – як певного нестійкого, аморфного, багатозначного та залежного від контексту утворення, що має на увазі можливість вибору з боку індивіда.

Проте, важливим є розуміння того, що будь-який вибір здійснюється в рамках певного соціального контексту, що містить в собі задані спектри альтернатив та їхній потенційний набір інтерпретацій.

Теорія соціального конструктивізму належить до альтернативних поглядів на вивчення масової комунікації та передбачає вивчення медіа, що транслиують значення, визначення, ідентичності, з використанням якісних методів дослідження. Найважливішою ознакою цих парадигм є артикуляція ставлення до концепту «масове суспільство». На початку 70-х років XX сторіччя мала місце парадигма радикального конструктивізму, що пов'язується з роботами Глазерсфельда, Варелі та інших. Відповідно до цієї теорії, знання не сприймається як таке, що містить в собі відображення об'єктивної реальності, а радше є способом організації персонального досвіду в процесі життєдіяльності. Проте, в кінці 70-х років почала розвиватись парадигма соціального конструктивізму, яка наголошувала увагу на значимості понять "інтерпретації" та "суб'єктивної значимості" під час процесів конструювання реальності, через особисті або персональні знання та досвід.

Особливості людини як соціального виду передбачають її соціальність, що є вродженою. Через наявність у людей здатності до утворення та різних видів діяльності, будь-яка людська діяльність узвичаюється, внаслідок чого вона стає зразком для наступного виконання.

Повна легітимація та засвоєння норм, традицій та різного роду диференціацій (у тому числі й на чоловіче/жіноче), що існує в суспільстві, відбувається завдяки процесу інституціоналізації.

Інституціоналізація – це процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямі задоволення деякої суспільної потреби.

В науці - етап, коли процес продукування нею знань стає методологічно упорядкованим, а також залежним від організаційних форм, в яких він набуває якостей спеціалізованої суспільної практики; становлення різноманітних комунікативних органів науки – наукових інституцій, що відбувається в ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність.

Наприклад, за давніх часів не було ані сімей, ані розподілу обов'язків між їх членами. Жінки народжували дітей, чоловіки – полювали. Представникам кожної статі було легше робити те, що для них є природнім. Чоловіки і жінки вступали в природній добровільний союз, тому що гармонійно доповнювали один одного і без представників іншої статі були приречені на смерть. Часи минали і суспільство поступово дійшло до розуміння, що такий добровільний союз є важливим для підтримання життєздатності всієї соціальної системи тож він має підкріплюватися і супроводжуватися відповідними законами та документами. Так з'являється інститут шлюбу і сімейне законодавство.

Тож на сьогоднішній день сімейні стосунки слід вважати інституціональною формою, тому що вони мають документальне закріплення і регулюються законами.

Таким чином, внаслідок того, що інститути характеризуються історичністю, загальним прийняттям та механізмом санкцій індивід(и)ки схильні сприймати їх як об'єктивну реальність. Інститути визначають правила поведінки і встановлюють санкції, які регулюють дотримання нами цих правил.

Існування інститутів призводить до того, що багато чого в своєму житті ми не ставимо під сумнів, а сприймаємо як таке. Наприклад, коли дитині виповнюється 6 років, ми не ставимо під сумнів, чи повинна вона йти до школи. Правила, що склалися у суспільстві протягом віків диктуються нам: «Так – обов'язково дитина має йти до школи». Більш того, ми не можемо вирішити, що дитина не буде ходити до школи. На інституційному рівні це вважається порушенням її прав. Тож на батьків, які прийняли таке рішення обов'язково будуть накладені санкції.

Інституціоналізація певних зразків поведінки впливає на нас таким чином, що частіше за все ми не думаємо про те, хто у сім'ї буде готувати їжу або прибирати. Так складалося віками, о робили це жінки. Отже зараз, у багатьох випадках, ніхто не питають жінок, чи хочуть вони це робити. Навіть вони самі не задаються таким питанням. Просто роблять і все. Тож їх довічна функція.

Але повернемося до конструктивізму.

Конструктивізм – це група теорій у психології, соціології, філософії, у яких підкреслюється ідея конструктивної природи пізнання, мовна та культурно-

історична обумовленість пізнання та розуміння світу за допомогою індивідуальних конструктів.

Має значення не сама ситуація, не її об'єктивний вигляд, а те, яке значення ми надаємо цій ситуації.

Центральна ідея цього підходу – уявлення про пізнання не як про відображення та репрезентацію, а як про активну побудову образу пізнаваних предметів та подій у свідомості суб'єкта.

Дослідження конструктивістів призвели до зміни пріоритетів у соціально-психологічних дослідженнях, до переходу від експериментальної епістемології до соціальної епістемології та появи конструктивістської парадигми, яка поєднує у собі конструктивізм, соціальний конструкціонізм та радикальний конструктивізм.

До конструктивістських теорій належать теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, радикальний конструктивізм Е. фон Глазерфельда, теорія авто-поезіса Матурана-Варела, генетична епістемологія Ж. Піаже.

Також як конструктивістські можна розглядати культурно-історичну теорію Л. Виготського, символічний інтеракціонізм Дж. Міда, соціологічну феноменологію А. Шюца та теорію соціального конструювання Бергера-Лукмана.

На думку зарубіжного вченого О. Улановського, до цього списку можна додати російський варіант конструктивістської психології – психосемантичний підхід В. Петренка.

Соціальний конструкціонізм є більш радикальним поглядом на проблеми особистості, свідомості, ментальних процесів та структур, який уникає визнання їх об'єктивною реальністю і закликає до аналізу мови, дискурса, мікросоціальних процесів і стосунків, культурних практик, в рамках яких ці «структури» та «процеси» визнаються дійсними.

От, наприклад, давайте подумаємо про те, що таке гроші за своєю суттю? Це – просто папір. Чому цей папір вважається цінним? Тому що ми самі (тобто суспільство) наділило його такою цінністю. Тобто якщо б ми опинилися з валізою грошей на безлюдному острові, у місті де суспільства не існує, рано чи пізно почали б використовувати гроші - за прямими призначенням – як папір: для розпалювання вогнища.

Тобто суспільство конструює нашу реальність, наділяючи певні речі особливими значеннями.

Те, що хлопчиків слід одягати в блакитне, а дівчат – у рожеве – це конструкт. Взагалі, стереотиповані образи чоловіків і жінок – це конструкти, які утворило суспільство.

Парадигма соціального конструктивізму отримала велику популярність у сучасній соціальній психології та соціології з усвідомленням та переосмисленням ролі засобів масової комунікації.

Адже саме вони найбільшою мірою конструюють нашу реальність. Існує багато речей, про які ми знаємо тільки завдяки СМК. Ми жодного разу у житті

не бачили ці речі власними очима. Ми бачимо ці речі такими, якими їх змальовують ЗМК. Тож насправді, вони можуть біти зовсім іншими.

Широко відомою є, так звана, «теорема Томаса». Мова йде про твердження, що належить Вільяму Айзеку Томасу: "Ситуації, які визначаються людьми як реальні, реальні за своїми наслідками".

До аналогічної ідеї свого часу підходив і Томас Гоббс, який писав, що пророцтва багато разів були причиною передбачених подій.

Інтерпретуючи вищезгадану думку Томаса, відомий соціолог Р. Мертон зазначав, що: 1) люди реагують не тільки на об'єктивні особливості ситуації, але і на ті значення, які цій ситуації приписуються; 2) з цієї причини їх подальша поведінка і деякі її наслідки частково визначаються приписаним ситуації значенням. Такі "громадські визначення ситуації" (пророцтва або передбачення) стають невід'ємною складовою ситуації і тим самим впливають на наступні події.

Сучасні теоретики та теоретикині масової комунікації намагаються дослідити, яким чином засоби масової інформації впливають на конструювання реальності та які механізми відіграють ключову роль при формуванні світосприйняття споживачів та споживачок інформації.

Як і поняття "ідентичності", так і поняття "реальності" не має однозначного визначення та входить до застосування в таких науках, як: соціологія, антропологія, етнологія, гносеологія та соціальна філософія. Так, наприклад, одне з визначень пропонує розглядати "реальність" як категорію, що фіксує основи існування (для світу загалом або ж для будь-якого виду "існуючого"). А за визначенням Лосева поняття "реальності" є дотичним до поняття "дійсності" та визначається як щось, що переживає реальні процеси існування та розвитку, що містить власну сутність та закономірність, а також містить в собі результати своїх власних дій та розвитку.

Саме поняття "реальності" поділяють на актуальну, тобто таку, що існує в даний момент, та потенційну - таку, яка може відбутись. Крім того, виділяють такі види реальності, як:

1. *Соціальна реальність* (нередукована форма існування людської реальності, специфіку якої складає спільне буття індивідів та індивідок в спільно-організованих соціальних формах);

2. *Концесуальна реальність* ("консенсусна" реальність, що є загальнопринятною – та реальність, що складається під час процесів первинної соціалізації та відтворюється надалі);

3. *Віртуальна реальність* (використовується на позначення світу, що є створеним за допомогою технічних засобів та який засвоюється індивід(ом)кою через її(його) органи чуття, наприклад, слух, зір, дотик та інші). Іншими словами, з технічної точки зору, віртуальна реальність - це кібер-простір, що створиться на основі бази комп'ютера, в якому через технічні засоби досягається повна ізоляція оператор(а)ки від "зовнішнього" світу, тобто усі канали органів чуття є "перекритими" від будь-якого зв'язку з оточуючим світом.

4. *Медіареальність* (буквально та реальність, яка створюється засобами медіа).

Засоби масової інформації виконують функцію конструювання нової реальності, а не функцію пасивного відтворення існуючої реальності.

Сучасні дослідження гендерних ролей і стереотипів переважно ґрунтуються на ідеях соціально-конструктивістської парадигми, в межах якої гендер, зокрема, розглядається як соціально сконструйовані відносини за ознакою статі, насамперед відносини нерівності. Дуже велику роль у конструюванні гендеру та підтримці гендерних стереотипів відіграють саме ЗМІ та ЗМК.

Соціально-конструктивістський підхід до аналізу гендерно-рольових стереотипів оснований на переконанні, що в соціальному розумінні жінки та чоловіки створюються самим суспільством, а не народжуються, не існує “жіночого” та “чоловічого” як природного та незмінного, гендерні ролі формуються внаслідок тривалої, постійно відтворюваної взаємодії між людьми.

Статусно-рольові характеристики жінки й чоловіка, а також відмінності між тим, що в суспільстві вважаються маскуліним і фемінним, не мають біологічного походження, а є способом інтерпретації біологічного, легітимним у певному суспільстві. Анатомічні відмінності не є й не мають бути соціальною долею ні для жінки, ні для чоловіка. З погляду соціального конструктивізму не існує універсальної чоловічої чи жіночої ролі. Гендерні ролі, виконання яких очікується від жінок чи чоловіків, суттєво диференціюються класовою, расово-етнічною, віковою, регіональною належністю людини. Гендерні відносини, статусно-рольова взаємодія між індивідами має об’єктивно-суб’єктивний характер. Кожна людина народжується й соціалізується в суспільстві, де вже до неї і без неї сформувалися соціальні цінності й норми, що містять приписи та заборони щодо гендерно-диференційованої поведінки, визначають зміст гендерних ролей і стереотипів. Тому характер гендерно-рольових відносин сприймається як об’єктивна зовнішня даність. Проте ці відносини не мають іншої реальності існування, окрім як повсякчасно відтворюватися, створюватися і конструюватися в процесі безпосередньої взаємодії між індивідами як наділеними свідомістю суб’єктами такої взаємодії, здатними не лише механічно відтворювати до них створені цінності та норми, а й свідомо змінювати ціннісно-нормативний характер взаємовідносин, зміст соціальних очікувань і стереотипів.

На індивідуальному рівні традиційні гендерно-рольові стереотипи обмежують розвиток особистості, можливості самореалізації, вибору моделей та манер поведінки, видів професійної діяльності, кар’єрного просування; безпідставно, якщо не вважати підставою стать, звужують або розширюють економічні, політичні та соціальні можливості людини. У крайніх випадках невідповідність людини очікуванням щодо неї як представника конкретної статі може позначитися на її психічному та фізичному станах, суттєво вплинути на самопочуття, спричинити розгубленість, пригніченість, навіть призвести до самогубства. Стрес, дискомфорт, депресія, занижена самооцінка, відчуття провини, рольовий конфлікт можуть супроводжувати людину, що через певні причини не відповідає стереотипним гендерно-рольовим очікуванням.

На рівні міжособистісних відносин стереотипні уявлення обмежують прояви тих соціально-психологічних рис, що їх вважають неприйнятними цієї статі. Внаслідок чого, наприклад, чоловіки мають набагато менш близькі й емоційні зв'язки з дітьми, батьками, друзями, адже діє традиційне гендерне табу на чоловічу емоційність. Натомість жінку, котра стосовно інших проявляє принциповість, твердість, непохитність, незворушність тощо, сприймають як відхилення від норми, як жінку, що втрачає жіночність. Обмеженість доступу до ресурсів, що забезпечують нормативно очікуване виконання гендерних ролей, чи неможливість їм слідувати можуть компенсуватися емоційною та фізичною жорстокістю щодо інших, насамперед близьких людей, насиллям та ризикованою або навіть девіантною поведінкою.

На суспільному рівні декларовані права та можливості особистості, незалежно від статі, реально не дотримуються. Упереджене ставлення й гендерна дискримінація продовжують відтворюватися. Жінки та чоловіки як соціальні спільноти загалом мають неоднаковий доступ до соціальних статусів, ресурсів, привілеїв, престижу, влади. Суспільство втрачає значний потенціал для власного розвитку, обмежуючи можливості для самореалізації людей за статевою ознакою та їхню участь у прийнятті суспільно важливих рішень. У багатьох країнах світу останні десятиріччя XX століття були періодом суттєвих зрушень у вирівнюванні прав і можливостей чоловіків та жінок, особливо стосовно доступу до економічних, політичних та освітніх ресурсів, а також суттєвих зрушень у подоланні стереотипів щодо ролей жінок і чоловіків. Оцінка суспільств з позицій гендерного паритету та запровадження засобів, що сприяють дотриманню неупередженого ставлення до особи, незалежно від статі, нині вважаються невіддільними складниками демократичного розвитку.

Тож якщо Україна таки йде чи піде шляхом демократії, ідеї гендерної рівності раніше чи пізніше будуть осмисленими й практично втіленими. Однак сучасне становище чоловіків і жінок у суспільстві, зміст і суть гендернорольових стереотипів, поширених серед населення й відповідно вживаних у процесі соціалізації юних поколінь, офіційний дискурс жіночого й чоловічого, підтримуваний владою та політичними партіями, дають підстави вважати, що процес триває. Підґрунтям для такого висновку є стан гендерних відносин в економічній, соціальній, правовій та політичній сферах українського суспільства, а також стан громадської свідомості, де досі успішно відтворюється низка глибоко вкорінених гендерних стереотипів.

Суть гендерного порядку в суспільстві, серед іншого, проявляється через уявлення населення тієї чи тієї країни про права, ролі, можливості чоловіків і жінок. Такі ціннісно-нормативні уявлення про призначення, соціальні можливості представників обох статей відбиваються в результатах опитувань громадської думки населення. Аналіз гендерних уявлень та стереотипів, поширених серед українських громадян, як було продемонстровано на емпіричних даних у межах попередньої лекції, свідчить про те, що сучасному українському суспільству ще багато чого слід зробити на шляху вирівнювання соціальних шансів представників різних статей.